

HELLER ÁGOST (1843–1902): A GELLÉRTHEGYI CSILLAGÁSZTORONY¹

**Digitalizálták a Magyar Tudománytörténeti Intézet munkatársai, Gazda István
vezetésével, közreműködött: Vargha Domokosné**

II. Ferdinánd király országlása idejében Magyarország hercegprímása által alapított tudományok egyetemét Nagyszombatból a fővárosba helyezték át. Mária Terézia uralkodásának utolsó éveiben, 1777-ben Budára, a királyi várpalotába, honnét néhány év lefolyta után II. József parancsára Pestre helyeztetett át. Minthogy az egyetemnek már Nagyszombatban is volt csillagvizsgáló tornya – melyet a korábbi évtizedekben² Weiss Ferenc jezsuita szerzetes, a csillagászat tanára rendeztetett be –, elhatározták, hogy Budán szintén felállítanak egy csillagvizsgáló intézetet. Hogy az épület rendeltetésének minél tökéletesebben megfeleljen, Hellt kérték fel, hogy keressen Budán alkalmas helyet egy csillagásztorony felépítésére. Hell eljárván megbízatásában, a kitűzött célra három helyet jelölt ki. Az első a Gellérthegy volt; a másik az a régi, igen szilárdan épített várbeli torony, melyet akkoriban „Mátyás könyvtára” név alatt ismertek; harmadik – legkevésbé megfelelő – helynek ajánlotta az egyetem székhelyét, magát a királyi várpalotát. Különbő okok és körülmények együttes hatása a kérdést oly értelemben döntötték el, hogy a csillagvizsgáló torony a várpalotára építetett. Ezt a csillagvizsgálót is a már említett Weiss Ferenc, az egyetem akkori csillagásza szerelte fel, ki Nagyszombatban és Budán összesen 50 évig dolgozott.

A királyi palotának egykorú képei mutatják ez épületet, mely még a jelen század első negyedében is amannak csúfítására szolgált. A tudománynak vajmi kevés haszna volt belőle; minthogy a világtájakhoz való rossz fekvése, az ilyen épülethez okvetlenül szükséges szilárdság hiánya és számos más hiány és akadály a pontos észlelést majdnem lehetetlenné tette. Az obszervatórium épülete a várpalota főszárnyának közepére volt építve, és egy toronyszerű magas épületből állott, melynek felső szegélye 46 párizsi öl magasságban volt a Duna-vízállás zéruspontja felett. E torony alsó része három emeletből állott, és a csillagászok lakásait foglalta magában. A tulajdonképpeni csillagfigyelő helyet az épület legfelsőbb emelete képezte: mintegy 7 öl hosszú és 5 öl széles nagy terem, melynek falaiba tíz magas ablak volt törve. Három-három ablak az épület két főhomlokzatán nyílt, kettő-kettő pedig arra merőleges irányban állott. Az egész építmény hasznavehetőségét kockáztatta az a körülmény, hogy a palota főfalaiból formálódó négyszögnek átszögellői éppen a négy fővilágtájr irányultak, s így természetesen a csillagvizsgáló torony szintén csak sarkaival nézett a fővilágtájakra, míg ablakai a közbeeső elsőrendű mellékvilágtájak felé voltak fordulva. Ismeretes, hogy a csillagászati megfigyelések közt nagy és fontos szerepet azok játszanak, melyek a délkör és az ún. első vertical, tehát éppen a négy fővilágtáj irányában történnek, és

¹ Forrás: Heller Ágost: A gellérthegyi csillagász-torony. I–III. = Természettudományi Közlöny, 1878. 107–109. füz. (A tanulmányt rövidítve adjuk közre: 107. füz. pp. 250–260, 263.; 108. füz. pp. 289–298.; 109. füz. pp. 329–334, 337, 339–342.)

² A levéltári kutatások szerint a csillagvizsgáló alapkövét 1753-ban tették le (– a szerk. megj.)

épp ezek, az épületnek a világtájak irányában való szerencsétlen helyzete miatt, majdnem kivihetetlenek voltak. A háznak mind a négy szögletén kis tornyok voltak, melyek közül kettőnek (a délinek és a nyugatinak) észlelésre való réssel ellátott forgatható bádogteteje volt.

A csillagvizsgáló ház építésbeli viszonyainak tökéletesen megfelelő volt a belső felszerelése is. Valóban komikusan hat ránk az eszközöknek egy 1817-ből származó leírása, melyben a cikkíró csillagász maga sem nyomhatja el az iróniát. (...) Az egész leírásból csak az tűnik ki, hogy a várbeli csillagvizsgáló torony nagyon tökéletlenül és szegényesen volt felszerelve. (...)

Pasquich János, a zenggi egyházmegyéből 1786-ban Budapestre jött, mint ún. physicali adjunctus a csillagvizsgálóra. 1789-ben a felsőbb mennyiségtan tanárának neveztetett ki a pesti egyetemen, mely állomásról azonban 1797-ben leköszönt. Néhány évet Bécsben töltött, de gyengélkedése által, orvosi segély igénybevételére kényszerítve lejött Pestre, minthogy legnagyobb bizalma volt a pesti egyetem egynéhány orvos-tanár barátjához. Pesten hosszabb ideig kívánt maradni. A csillagokban meg volt írva – talán ezt a frázist használhatjuk itt legjobban –, hogy Magyarország fővárosát egyhamar, legalább hosszabb időre ne hagyja el. Barátai az egyetemen rá akarták venni Pasquichot, hogy maradjon körükben, és tanítson ismét az egyetemen. Egy alkalommal, midőn barátjával, Kitaibellel, az ismert botanikussal szokott sétáját végezte a Duna-parton, és éppen ittmaradásáról folyt a beszéd, egyszerre megakadt a szeme a várpalotai csillagtornyon, és egy gondolat villant fel benne, mely itt hazánkban, barátai körében szép és magasztos működésnek perspektíváját nyitotta meg. Csak annyit mondott Kitaibelnek, hogy most hiszi, hogy a pesti egyetemen fog maradni. Az a kívánság támadt benne, hogy a gyakorlati csillagászatban és tanulásának előmozdításában hazánkban közreműködjék. Az 1802. év nyarán Pasquich, József nádorhoz címzett folyamodványában a második csillagász állomását kérte. E folyamodványban világosan kifejtette, hogy barátainak kívánságát szeretné teljesíteni, és oly állomást elnyerni, melynek zilált egészségi állapota mellett képes volna megfelelni, és hogy ilyen foglalkozást a csillagvizsgáló nyújtana neki, ha lehetséges volna azt a tudomány azon időszakos állásának megfelelően újjászervezni és felszerelni. Majdnem egy teljes év telt bele, míg az ügy Pasquich és a budai csillagvizsgáló intézet javára eldőlt. Pasquich 1803 augusztusában az egyetemi csillagászati intézet másodcsillagászává neveztetett ki azon megtisztelő felszólítás kíséretében, hogy minél hamarabb jelölje ki azokat az eszközöket, melyeket a nagyon hiányos és szegényes eszközgyűjtemény kiegészítésére szükségesnek tart, valamint arra nézve is tegyen javaslatot, mi úton lehetne ezeket a legjobb minőségben megszerezni. Pasquich a felszólításnak még ugyanazon év november havában megfelelt, és a tudomány akkori állásához képest szükséges eszközök jegyzékét felterjesztette. Itt azonban az a nehézség merült fel, hogy a várbeli csillagvizsgáló-torony céljának annyira nem felelt meg, hogy abban a kijelölt eszközöknek nem lehetett volna hasznát venni. Pasquich körülményesen előadta az okokat, melyeknél fogva okvetlenül más épület emelése mutatkozik szükségesnek. (...)

„Nem maradt tehát más választás, mint a Dunán innen maradvány vagy a régi hely, ti. a várpalota, vagy más hely a várban, vagy végre a Gellérthegy. A várpalotán új csillagvizsgáló ház felállítása több tekintetből káros lenne, mert általános meggyőződés, hogy régi épületekre csillagvizsgálót építeni mindig hátrányos, már azért is, mert ilyen régi és magas épületek falai nem eléggé ingatlanok, és másodszer, mert a régi falak iránya, vastagsága és az egész épület berendezése a rá építendő csillagvizsgáló ház célszerű berendezését lehetetlenné teszi. Nem talállok a várban más, a csillagvizsgáló felépítésére alkalmas épületet, mint a Ferencziek régi bezárt templomát és az egyetemi könyvnyomó intézet épületét; itt vagy ott lehetne ugyan céljának némileg megfelelő épületet emelni, de rendeltetésének teljesen csak önállóan épített ház felelne meg.”(...)

Pasquich tervei 1807-ben készültek el. Ezek szerint az épület egy előcsarnokból állott volna, mindkét oldalán két-két kamrával, melyek közül a beljebb fekvőkben délkör-rések, a

külsőbbekben pedig forgatható tetővel ellátott tornyok lettek volna. Az 1809-ben újólág kitört háború e tervek valósulását akadályozta ugyan, de a tervezett épület javára. Reichenbach Pasquichnak váratlanul egy csillagvizsgáló tervrajzát küldötte meg, amint ő ezt az általa készített eszközök számára legalkalmasabbnak tartotta. E terv Pasquichnak annyira megtetszett, hogy saját tervét aszerint módosította, és midőn a tervek beadására 1812-ben felszólították, beadta ezt a lényegesen módosított tervet, minélfogva a gellérthegyi csillagvizsgáló leginkább Reichenbach terve szerint készült.

Midőn Pasquich az új csillagfigyelő intézet építését a Gellérthegyen ajánlotta, nagyon jól tudta, hogy e tervnek számos ellensége lesz, és csakis József nádor pártolásában bízott, hogy az ügyet segíteni fogja. Pasquich reménye nem hiúsult meg: a főherceg nádor az ügyet fel is karolta, a nehézségeket legyőzte, úgyhogy a helytartótanács az akkor uralkodó Ferenc császár és király elhatározása folytán a csillagvizsgáló intézet felépítését nemsokára elrendelhetette, és pedig a Pasquich által kijelölt helyen és tervei szerint. Ez 1813 június havában történt. Ugyanez év július havában hozzá is fogtak az építéshez, úgyhogy az intézetet 1815. október 15-én ünnepélyesen meg lehetett nyitni és céljának átadni. (...)

Ebben az időben Reichenbach is volt a Gellérthegy vendége. Neki annyira megtetszett a csillagvizsgáló ház – különösen az észlelőterem – berendezése, hogy a budai obszervatóriumot az általa későbbben épített München melletti (bogenhauseni) csillagvizsgáló tervezésénél mintául vette. (...)

A csillagvizsgáló épülete eredetileg lakóház nélkül volt építve. A két nagy szoba a tornyok mellett tisztán intézeti célokra szolgált.

Az egész épületben a szükséges eszközök minél szilárdabb elhelyezésére és felállítására nagy faragott kövekből rakott pillérek szolgálnak, melyek az épület többi részeivel nem állott semmiféle összefüggésben. A 16 láb átmérőjű tornyok mindegyikében egy 9 és fél láb átmérőjű, 16 láb magas egészen önálló pillér áll, melynek felső része kemény kőből van csinálva. (...)

Midőn 1815-ben a csillagvizsgáló ház elkészült, csak két szoba volt hozzáépítve, az igazgató és a többi személyzet számára szánt épületet, mely az obszervatórium nyugati részéhez csatlakozott, és ehhez folyosóval kapcsolódott, csak 1817-ben építették. Ez épület hossza keletről nyugatra 23 öl 3 láb, szélessége északról délre 12 öl 3 láb. Észak felé nyolc láb magas fal vette körül az egészet. A földszinten volt a segéd és a szolga lakása; első emeleten az igazgató és a másodcsillagász lakása. Az egész gellérthegyi csillagvizsgáló intézet 80 ezer pengő forintba került.

Az égi tudomány temploma felépült. A sokáig és szünet nélkül dühöngő háború végre hosszú időre lecsillapodott, és a népek áldásos békét élveztek. Magyarországnak volt egy ügyesen berendezett és jól felszerelt csillagvizsgálója. Kitűnő eszközök vártak az észlelőre, és szerencsés kezek gazdag eredményeket arathattak volna a csillagtudomány terén. Az a sors volt számára fenntartva, hogy az egymást érő viszályok, a személyi ellenségeskedés a legkülönbözőbb csapások után, fennállásának alig 33. évében borzasztó rombolásnak essék áldozatul.

*

Pasquich sok akadállyal küzdött meg, míg az egyetem, az országos építészeti kancellária és tudja isten miféle ellenállások dacára, nézeteit érvényre tudta emelni, és a csillagászati intézet újjászervezését keresztülvinni. Nincs is okunk csodálkozni, hogy minden oldalról történő megtámadásnak volt kitéve, és hogy végül minden kifogás és szemrehányás abban kulminált, hogy oly csillagásztorony, mint a gellérthegyi, tulajdonképpen nem csillagásztorony.

Pasquichnak két dolgot lobbantanak különösen a szemére: először, hogy a csillagásztorony személyzete, a csillagászok, távol a várostól, egy lakatlan hegy tetején, kitéve a tél

viszontagságainak és a farkasok éhségének kénytelenek tengődni; másodsor, hogy a csillagvizsgáló háznak úgy épülete, mint drága eszközei is rossz karban vannak.

Pasquich az első szemrehányás ellen nem humor nélkül védelmezi magát. Előadja, hogy az obszervatórium melletti lakóház minden kényelemmel el van látva, úgy építve és berendezve, hogy a lakók az időjárás viszontagságai ellen védelmezve vannak. A várossal való közlekedést a téli hónapokban még az 1818-as kemény és havas télben is könnyen lehetett fenntartani.

„A hegyen – mondta – ráczvárosiak laknak; igaz, hogy ezek nem tudósok, de éppoly kevéssé farkasok, melyek zord teleken a csillagászokat fölfalják”.

És tovább:

„Ami engem illet, én e »kietlen« hegyen kényelmesebben élek, mint a régi csillagfigyelőn; nem hiányzik nekem semmi; és ha mégis hiányzik valami, akkor ez valóban nem más, mint az ifjúság, mely lehetővé tenné, hogy ezen a helyen való nyugalmas életet és gyönyörű kilátást minél hosszabb ideig élvezhetném, és Reichenbach remekműveit, melyekkel ez a csillagvizsgáló gazdagon föl van szerelve, derék és békeszerető társakkal testvéri egyetértésben felhasználhatnám.”

Ezek után áttér Pasquich a másik szemrehányásra, azaz: az épület minősége ellen tett kifogásokra. Előadásából kiderül, hogy a csillagvizsgáló építése nagyon szerencsétlen időben történt, amidőn ti. az országos építészeti kancellária igazgató nélkül volt, és a csillagfigyelő építését minden tőle telhető módon akadályozta. A tervek készen voltak, de a költségvetés sehogysem készült, míg végre Pasquich Pollack Mihály építész (a Nemzeti Múzeum, a régi Német Színház és a Vigadó építője) és Kardetter Tamás ács mestert rávette, hogy készítsék el a költségvetést. Ez megtörtént; és a költségvetés az építészeti kancelláriába vándorolt. E szerint indult meg az építés, melynél azonban azt az alaphibát követték el, hogy – rosszul alkalmazott takarékoságból – az épület teljesen szabad, az idő viszontagságainak kitett fekvésére nem voltak tekintettel; szóval: a gellérthegyi építmény – nyilvános épületek rendes módjára – oly gyarló minőségben készült, hogy 1820-ban már alapos javítást igényelt. Ezek a hiányok, különösen a délkörresek teljes elzárásának lehetetlensége természetesen bizonyos mértékben az eszközök kárára voltak, habár korántsem abban a mértékben, mint azt Pasquich ellenei kürtölték. (...)

Látjuk, hogy mily nehéz körülmények közt állította fel Pasquich azt a csillagvizsgálót, mely úgy berendezésére, mint felszerelésére az akkori leghíresebb csillagászok által Európa főcsillagászati intézetei közé számíttatott. Patrónusától: az egyetemtől legkevésbé sem pártolva, sőt ellenkezőleg: feleslegesnek tartatva, a nádorispán és a helytartótanács felvilágosodottabb gondolkodása, támogatása folytán jött létre ez intézet. A világháború zaja közt keletkezett terve, készültek eszközei. Hanyagul lévén építve, alighogy elkészült, máris alapos kijavítást igényelt. Nevezetes, hogy ez az intézet – dacára minden előnyének, célszerű és teljes felszerelésének – eredményeket mégsem tudott felmutatni. Fő baja az volt, hogy alapítója, Pasquich akkor, midőn hosszú vajúadások után elkészült, már előhaladott korú volt (1815-ben 62 éves volt) és beteges, gyengélkedő testében nem pezsgett már az a munkaképesség, mely a folytonos észlelésre megkívántatik, és nem lakott az energia, mely oly nagyszabású intézet sikerrel való igazgatására szükséges lett volna.

Azáltal, hogy a csillagász-munkatársak egymás közti viszonyát csakis ideális és kissé érzelmes oldalról fogta fel, ernyedetlen munka helyett civódást és egyenetlenséget hozott Uránia templomába.

Így vesztett Pasquich fogyatékán lévő életéből, és vele a csillagvizsgáló intézet 8 drága évet. Pasquich ennek eltelté után még körülbelül egy évet töltött a Gellérthegyen, míg 1824-ben, az akkor már 71 éves aggastyán a másodsor is kiérdemelt nyugalomba lépett. (...)

Midőn Pasquich 1824 májusában a megérdemelt nyugalomba lépett, az intézet Tittel Pálban igen buzgó vezetőt nyert. Tittel, ki Gaussnak volt tanítványa – fájdalom –, nem volt

még annyira jártas az észlelés gyakorlatában, hogy az obszervatórium gazdag eszközgyűjteményét kellő mértékben hasznosíthatta volna. Littrowhoz írt egyik levelében, mely 1824 utolsó hónapjából származik, mondja, hogy a delelő-csővön és a délkörön szorgalmasan észlel, és azon reményének ad kifejezést, hogy idővel még többet és jobb sikerrel fog észlelhetni. A tudományos világ azonban eme működésének vajmi kevés eredményét látta. Tittel – úgy mint Pasquich – pap volt, privát viszonyai, valamint papi előjáróihoz való viszonya idejét annyira igénybe vették, hogy az intézetnek, melynek élén állott, kevés időt szentelhetett. Mindazonáltal neki kell az intézeti könyvtár alapítását köszönni, valamint annak keresztülvitelét is, hogy az eszközök jó karbantartására és kisebb eszközök beszerzésére évenként kis összeg utalványoztatott. Tittel alatt történt a déli harangjel behozatala is (1830). Stáhly Ignác egyetemi tanár és híres orvos, az egyetem akkori rektora nagy (1000 forintos) harangot ajándékozott a csillagásztoronynak, melyen a déli jel akképpen történt, hogy a dél idejét, miután egy fél perccel ezt megelőzőleg néhány sebesen egymásra következő ütés által hírt adnak, a harangon ejtett egy hangos ütéssel jelezték. A jelek 1830. június 27-én vették kezdetüket, mint amely napon az egyetem Nagyszombatból a fővárosba való átköltözésének félszázadok emlékét ünnepelte.

Tittel nem volt sokáig a csillagásztorony igazgatója. Az 1830-ban és 31-ben dühöngő keleti járvány – a kolera – 1831. augusztus 26-án őt is elragadta, és a csillagvizsgáló intézet ismét árván maradt. (...)

A Tittel Pál halála által keletkezett tátongó ürt nem lehetett egykönnyen kitölteni. Tittelrel Montedegoi Albert Ferenc, egy tizenöt éves ifjú jött a gellérthegyi csillagásztoronyba mint gyakornok. Tittel halála után erre a fiatalemberre bízott a csillagvizsgáló intézet; őrének (custos) ő neveztetett ki. M. Albert Ferenc mint húszéves fiatalember vette át ezt a hivatalt, s így működése természetesen csakis arra szorítkozhatott, hogy a műszereket gondozza és a romlástól óvja. Ez idő alatt, melyben az intézet életjelet nem adott, de nem is adhatott, Albert Ferenc mint kezdő eleget észlelt ugyan, de az észleléseket – saját állítása szerint – csakis begyakorlásának lehetett tekinteni. Ez az interregnum 1835-ig tartott, midőn június 1-től a gellérthegyi csillagásztorony igazgatójává Mayer Lambert, addig a bécsi csillagászati intézet adjunktusa neveztetett ki. (...)

Mayer hivatalának elfoglalása után nemsokára alkalmas javaslatokkal lépett fel, melyek az intézetnek és eszközeinek teljes hasznavehetőségére okvetlenül megkívánt javításokat és változásokat célozták. A csillagvizsgáló ház régi baja az abban uralkodó nedves levegő volt, mely az eszközöknek, még inkább pedig az ott hosszú ideig tartózkodó személyeknek ártott. Már Pasquich idejében történtek ugyan változások, de ezek sohasem vezettek teljes sikerre. Egyik fő baj az volt, hogy a nagy észlelőterem talaja kehlheimi táblákkal volt kirakva, melyek más magukban véve is nagyon higroszkópikusok, s így a terem nedvességét nagy mértékben elősegítették. Azáltal, hogy e kőtáblák helyett fapadozatot (parkettákat) alkalmaztak, mely alatt a tökéletesen száraz törmelék- és anyagréteg a földnedvesség felhatolását gátolta, sikerült ezen a bajon majdnem tökéletesen segíteni. Az ablakok közelében a talapzatra szilárdan helyezett nagy homok-kőtáblák a szállítható eszközök szilárd felállíthatására szolgáltak. Hogy a mozdíthatatlan eszközök szilárdsága és változatlansága a lehető legnagyobb legyen, a pillérek a padozattól egészen el voltak szigetelve. A meridiánkör és felállításának védelmére a napsugarak ellen Mayer különös ernyőkészüléket szerkesztett, melynek alkalmazása mellett a Napot észlelni lehetett anélkül, hogy attól kellett volna tartani, hogy sugarai az eszközt vagy annak pillérét egyenlőtlenül kiterjesztenék, s így állását változtatnák. (...)

1841 elején még csak a légnyomás, a légmérséklet, a szélirány és -erősség és a felhőzet képezték az észlelések tárgyait, de már ugyanazon év október 15-től kezdve a csapadék is hozzájárult, 1842 eleje óta pedig a párányomás és a légnedvesség százalékokban is felvétellett. Általános észrevételek vannak még a köd, eső, jégeső, hó, égi háború, vihar és a Duna jégzajlási viszonyaira vonatkozólag is.

Míg a Gellérthegyen így, lassan és szerényen folytak a munkálatok, és a csillagvizsgáló intézet tehetséges, az előbbinél képzetesebb új nemzedék megérése után szebb jövőnek nézett elébe, lassanként tornyosultak a fellegek, és már-már közel volt a vihar kitörése, a forradalom, mely rövid idő múlva az egész világrészen átjajlott. Közel volt már az óriási pusztulás és rombolás, melynek végül, aránylag rövid, de viszontagságos fennállása után még a mi gellérthegyi csillagásztornyunk is áldozatul esett. (...)

*

Míg Mayer Lambert a csillagokat nézte, hazánk földje elkeseredett harc színhelyévé vált. Váltakozó eredménnyel folyt a véres harc; barát és ellenség vonult át a fővároson, de a magasan fekvő, félreeső csillagásztornyot egyikük sem bántotta. Így tartott ez egészen 1849 április haváig, midőn a magyar sereg, diadalmasan előnyomulva Budavára felé közeledett. A vár parancsnoka Heinrich Hentzi tábornok volt, aki elhatározta, hogy a várat védeni fogja. Budavár e szomorú évben történt ostromának és bevételének történetét mindannyian ismerjük, tudjuk mint húzódik e tarthatatlan erődítés elfoglalása azáltal, hogy a magyar sereg kezdetben ostromló ágyúkkal nem volt ellátva.

A csillagásztorony mindaddig háborítatlan maradt, míg a magyar sereget Pest szomszédságában gyanítani nem lehetett. Midőn azonban közeledének híre szállott, sok nép jött a hegyre, hogy onnét a magyar sereget láthassa. Ez 1849 március közepe táján történt. Erre az akkor fennálló „Militärisch-politische Commission” Albert Ferencet maga elé hívatta és szigorúan meghagyta, hogy azontúl az intézet messzelátóit senki se használja. Albert azon megjegyzésére, hogy nem ő, hanem Mayer Lambert az intézet főnöke, azt az utasítást vette, hogy főnökével szintén közölje a tilalmat, ami még ugyanaz nap meg is történt. Erre az egész épületet elzárták, és csakis a legszükségesebb csillagászati teendőkre szorítkozva, az észlelőhely belsejébe senkit sem eresztettek. Pár nappal később, március 20-a körül a várból őrcsapat jött a hegyre, melynek feladata volt az egész vidéket az intézeti messzelátókkal vizsgálni, és a várparancsnokságnak minden gyanús jelenségről jelentést tenni. Néhány nappal később egy utásztisztet neveztek ki e csapat parancsnokává; húsvét napján pedig Hoffmann tábornoki ezredes jelent meg egy új, nagyobb csapattal, ki a Gellérthegyen április 22-én éjjel-nappal messzelátókon vizsgálta a tájéket. Eltávozása után más főbb rangú tiszt vette át az őrcsapatot.

Az intézet igazgatója, Mayer Lambert eddig még megmaradt állásán. Mint idegennek és mint papnak azonban azokban a mozgalmas időkben igen nehéz és tarthatatlan állása volt. Az országban való rövid tartózkodása alatt alig ismerhette az egész mozgalom jelentőségét; és mint megbízható forrásból szerzett tudósítás alapján okunk van hinni, ő – tisztán csak szaktudománya iránt érdeklődve – semmiféle politikai meggyőződést nem alkotott magának. Az ilyen mozgalmas időkben pedig nehéz politikai hitvallás nélkül bántatlanul maradni. Valószínű, hogy a hegyet akkor sűrűn látogató népség fenyegetőzései fülébe hatottak, s nem érezve magát biztosnak, április 22-én álruhában elmenekült. Útját hazája felé vette. Szerzetébe tért vissza, bevárando a vihar lezajlását. (...)

Albert főnökének távozásáról nem tudott semmit. Mayernek egyik tanítványa adta át neki a könyvtár kulcsát, és tudósította őt az igazgató távozásáról. Ezáltal a felelősség egész terhe Albert Ferencre szállott, ami különösen az oly válságos időkben súlyos teher, midőn kötelességének pontos teljesítése más hatalommal való collisió következtében veszélybe ejtethet valakit. (...)

Így következett be május 4-e, mely napon reggel 8 órakor az őrcsapat mintegy tíz emberrel szaporítottatott. Amint 10 órakor a huszárok mindenfelől, különösen a budaörsi úton közeledtek, Abele hadnagy a várba küldött utasításért, honnan azt a parancsot vette, hogy embereivel a várba vonuljon vissza. Abele 11 óra felé otthagya a hegyet, és távozott a várba.

Déltájban volt, midőn négy huszár ott termett a hegyen; nemzeti lobogót hoztak magukkal, melyet a Dunagőzhajózási Társulat jelző árbocán azonnal kitűztek. Albert most – Hentzi hatalma alól felszabadulva – azonnal hozzáfogott az egyetem tulajdonát képező csillagászati eszközök biztosításához. Lecsavarta az üvegeket a távcsövekről, és bolthajtásos helyre biztosságba helyezte. Ugyanaz nap délután 3–4 óra között három ágyút és tarackot hoztak fel a hegyre, és a tüzérparancsnok utasítása szerint közvetlenül a csillagásztorony mellé helyezték el. Nem kevés félelem töltötte el a jelenlévők kedélyét, előre sejtven, mi lesz ennek a következménye. Albert minden módon iparkodott az ágyútelep nagyobb távolságban való felállítását elérni, de a tüzértiszt azzal utasította vissza röviden, hogy ez a legjobb pozíció. (...)

Másnap, május 5-én Nagy Sándor [Nagy-Sándor] tábornok jött fel az intézetbe, hogy onnan a várat szemlélje, ágyúfedezetre és a ház őrzésére egy egész honvédszászlóaljot hozott magával, melyet naponként felváltottak. Az ágyúzást a várból aznap olyan hévvel folytatták, hogy az észlelőterembe, valamint a lakóház több helyiségébe ütöttek be a golyók, olyannyira, hogy a házban való tartózkodás életveszéllyel járt. (...) Estefelé a golyók már annyira átjárták a csillagásztornyot és a lakóházat, hogy benne, vagy csak a közelében is maradni életveszélyes volt. (...) Másnap, május 6-án, vasárnap reggeli 5 órakor csapott be az első bomba az épületbe, mire Albert felkérte Aulich tábornokot, hogy nyújtson neki segítséget az eszközök elszállításában. (...)

Dél felé a bombázás kiállhatatlanná vált, és a zászlóalj parancsnoka Albertet leküldte a hegyről, minthogy ott azontúl a legnagyobb életveszély nélkül nem lehet időzni. Albert mindent katonai őrizet alatt hagyva el is ment, hogy családjáról gondoskodják, minthogy már a sárosfürdőig is el-eltévedtek a golyók, és ölték a járókelőket. Családját kivitte falura, estefelé pedig – midőn a bombázás kissé szünetelt – ismét felmászott a hegyre; amit nappal a szabadba vittek azt elszállítandó le a városba, a Rád-féle téglavetőbe, hol pincében helyezte el. Ezt a munkát több napig folytatta, s így a tárgyakat részint a Rád-féle pincébe, részint az intézeti épület három ajtóval elzárható pincéjébe rakta el. A szállítás rendszeren éjjel történt, midőn az ágyúzás némileg szünetelt. (...)

Minthogy ekképpen az eszközök éjjeli szállítása a csillagásztorony folytonos bombáztatása miatt életveszéllyel járt, és emellett az eszközöknek egy része vagy szállítás alatt elromlott, vagy olykor egészen el is tűnt, Albert felhagyott a szállítással. (...)

Szomorú csalódás várt rá. Midőn május 10-én reggel az intézet szolgálójával felért a hegyre, már az épület szomszédságában elszórt könyvekre és irományokra akadt, oly tárgyakra, melyeket zár alatt vélt. Lázas sebességgel másztak keresztül az összelőtt falak romjain be a házba, hol a pincét, minden szobát, konyhát, kamrát, ajtót, szekrényt, fiókot, szóval mindent erőszakosan feltörve, s tökéletesen kirabolva találtak. A vizsgálóterem ajtaját, minthogy annak kőbe eresztett zárütközőjét kitörni nem lehetett, fejszével betörve lelték.

Mély szomorúság fogta el Albertet ez irtózatos pusztítás látására. Azonnal Nagy Sándor [Nagy-Sándor] tábornokhoz sietett, kinek a történeteket bejelentve előadta, mily nagy kárt szenved ezáltal az állam, a távollévő igazgató, ő maga, valamint az intézet szolgálómérszék. A tábornok Fehér nevű hadnagyot küldötte fel a hegyre nyomozás végett. Így sikerült egyet-mást az elorzott holmi közül visszaszerezni. Evvel Albert nem érte be, hanem még Aulich tábornokhoz is elment panaszt emelni. A két tábornok erélyes intézkedései folytán a veszteséget legalább némileg lehetett csökkenteni. (...) A budai városkapitányság mindent elkövetett, hogy az elorzott és legnagyobb részt a hegyi lakosság közt, nevetséges csekély áron elpredált tárgyak nyomára akadjon. (...)

A vár bevétele után a többi minisztériumokkal Budára átköltöző vallás- és közoktatásügyi minisztérium azonnal a gellérthegyi csillagásztorony ügyét karolta fel. Az egyetem kebeléből háromtagú bizottságot küldött ki, melynek célja lett volna a csillagászati intézeten ejtett károk megállapítása és a meglévő eszközök kellő gondozása. E bizottság tagjai voltak Jedlik Anyos,

Petzval Ottó és Dorner József egyetemi tanárok. (...) A bizottság Albert Ferenc segédcsillagászt maga elé hívatta, hogy eljárását az ostrom ideje alatt igazolja. Albert szóval adta elő az egész idő alatt ostrom ideje alatt tett intézkedéseket, elmondta, hogy miért kellett az eszközök elszállításával addig várnia, míg az épület bombázásánál fogva, azok biztos elviteléről már szó sem lehetett, hogy történt a tárgyak szállítása, hogy rabolták ki két ízben az intézeti épületet, és végre mily módokhoz folyamodott az elorzott holmi visszaszerzését illetően. (...)

Irtózatossággal közeledett Magyarország szomorú sorsa: a forradalom a nemzet vérébe folytatott. A gellérthegyi csillagásztorony mint szomorú rom maradt még fenn, az eszközöket és könyveket az egyetem akkori rektora Pestre, az egyetem nagyobbik épületébe (a Szerb utcába) szállíttatta, hol hosszú évekre lomtárféle helyiségben temették el. (...)

A véres dráma be volt fejezve, a béke helyreállott, és a magyar ügyeket ismét a helytartótanács vezette.

A gellérthegyi csillagásztorony mielőtt még teljesen megszűnt volna, rövid időre még feléledni látszott. A csillagászati szertár levéltárában találunk néhány iratot, melyek az intézet ezen utolsó fázisára vonatkoznak. (...)

Azóta a gellérthegyi csillagásztorony eltűnt a föld színéről, egy magányos kőpillér, valamelyik eszköz alapja maradt meg csupán, mint szomorú tanúja a múlt időknek. (...)

A gellérthegyi csillagásztorony eszközeinek szomorú maradványai az alatt hosszú álmot aludtak az egyetemi épület egyik kamrájában, a hasonló – bár nem oly szomorú – sorsra jutott bicskei csillagásztorony eszközeivel együtt. Az eszközök csak azóta nyertek méltóbb és célszerűbb helyet, egy terjedelmes szobát az épület utolsó emeletében, mióta az egyetem Szerb utcai épületét nagyobbra építették. Az eszközöket báró Eötvös Loránd, az egyetemen a fizika tanára végre kipakolta, rendbe hozta és felállította, úgyhogy a sok viszontagság után most már talán újabb rongálásnak nem lesznek kitéve. Ő egyszersmind a könyvtárat, valamint az intézet levéltárát is rendezte. E sorok írója báró Eötvös tanár úrnak köszöni, hogy a csillagásztorony – mely most már a történeté – sorsára vonatkozó okmányokat szíves volt rendelkezésére bocsátani.

Többször időztem a két csillagásztorony maradványai közt. Sajátságos érzés fog el bennünket, valahányszor az emberi működés és gondolkodás maradványai közt vagyunk. Képzőtehetségünk önkéntelenül kezd képet alkotni arról, hogy mint éltek, mint éreztek a régebb emberek, hogy mily vágyakkal és eszmékkel foglalkoztak. (...)